

YAPI BİLGİSİ AÇISINDAN *düzen* SÖZCÜĞÜ

Hakan ÖZDEMİR*

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi alanında kullanılan *düzen* 'nizam' sözcüğü yapı bilgisi açısından ele alınmıştır. Sözcük öncelikle dil bilgisi çalışmalarında nasıl değerlendirilmiş bunun üzerinde duruldu. Bu kaynaklardaki farklılıklar gösterildikten sonra Eski Türkçe döneminde karşılaşılan şekillerle sözcüğün ilgisinin olup olmadığı araştırıldı. Daha sonra anlam bilgisinden de faydalanılarak sözcüğün metinlerde ve ağızlarda karşılaştığı şekillerinden hareketle sözcüğün yapısı aydınlığa kavuşturulmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, düzen, nizam, tertip.

THE WORD *düzen* IN TERMS OF MORPHOLOGY

ABSTRACT

In this study the word *düzen* 'system' which is used in Turkey Turkish is discussed in terms of morphology. Firstly the situation of word in the grammars is discussed. After denoting of the differents in these sources, it is quested that if there is a relationship between the word and the forms in Old Turkish period. After all of these process the formation of the word is tried to be explained by using the forms which are used in old texts and Anatolian dialects and in light of the foregoing of semantics.

Key Words: Turkey Turkish, düzen, arragement, system.

I. Giriş

Türkiye Türkçesi alanında yapı bilgisi üzerine yapılan çalışmalar bugün için belirli bir düzeye erişmiş görünmektedir. Zaten uzunca bir dönemden beri var olan ciddi çalışmalarla ana hatları belirlenmiş olan alanda, son yıllarda iyiden iyiye ayrıntıya yönelik olarak devam etmektedir. Özellikle yeni çıkan dil bilgisi çalışmalarıyla karanlık noktaların büyük ölçüde aydınlığa kavuştuğunu söylemek doğru bir belirleme olsa gerektir.

Dil bilgisi çalışmalarının yapı bilgisi bölümlerinde yapım ekleri anlatılırken kök ile ek arasında belirli bir anlam ilgisi kurulduktan sonra konuyu somutlaştırmak için verilen örnekler arasında bazı durumlarda ek açıklamalara ihtiyaç duyulmaktadır. Öyle ki şekilce uygunluk yakalandıktan sonra araya serpiştirilen örnekler içinde çok nadir de olsa ekin köke kattığı anlamla çelişen örnekler göze batmaktadır. Bu durumlar da araştırmacılar için çoğu zaman bir kafa karışıklığına bazen de problemlili örneğin fark edilmeden geçilmesine sebep olmaktadır.

Bu yazı boyunca bu durumda olduğunu düşündüğümüz bir sözcük üzerinde durmak istiyoruz. *Düzen* sözcüğü aşağıda örneklendirilecek açıklamalarda da görüleceği üzere bazı dil

* Yrd. Doç. Dr., Giresun Ü. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Böl. El-mek: ozdemirhn@yahoo.com

bilgisi çalışmalarında kök-gövde uyumsuzluğu barındırmaktadır. Şimdi konuyu somutlaştırmak için sözcükle ilgili dil bilgisi eserlerinde verilen açıklamalara geçelim:

II. Dil Bilgisi Kaynaklarında *düzen* Sözcüğü

Düzen sözcüğü dil bilgisi kaynaklarında farklı şekilde değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Açıkça söylemek gerekirse bu durum bile bir kafa karışıklığına sebep olmaktadır. Bu yüzden konu dil bilgisi kaynaklarında nasıl ele alınmış öncelikle bunun üzerinde duralım.

Banguoğlu, sözcüğü *Fiilden Üreme İsimler* başlığı altında *-in adları* içinde ele almıştır: “Eski ve oldukça verimli olmuş düşmeli bir ektir (*Et. tütün, yalın*). Dilimizde edilen anlamlı ve çoğu zaman kılışın ürününü gösteren bir sıra adlar bırakmıştır: *yığın, ekin, tütün, akın, koşun, düşün (baskın)...* Sesliyle biten tabanlardan: *ışın, ürün, düzen, talan, oran, dolan, gibi*” (Banguoğlu 1990, 255-256). Açıklamalara bakarak yazarın sözcüğü *düze-* fiilinden türettiği anlaşılıyor. Yazarın *düzel-* ve *düzet-* fiillerini ele alış şekline bakarak *düze-* fiilini de *düz* ismine götürdüğünü söyleyebiliriz.

Ergin ise, sözcüğü sıfat-fiil eklerinden *-an, -en* eki altında değerlendirilmiştir: “*başla-y-an, gül-en, gibi geçici isimlerle düz-en, kır-an* gibi kalıcı isimlerde bu ek vardır.” (Ergin 1977, 197). Açıklamasından da anlaşılacağı üzere Ergin, sözcüğün *düz-* fiilinden *-an* sıfat fiil eki kullanılarak türetildiğini belirlemiştir.

Bir başka eserde ise bir dizim hatası olması yüksek bir olasılık gibi görünen ve eğer başka bir açıklaması yoksa bir hata olarak değerlendirilebilecek bir durum söz konusudur. Korkmaz, sözcüğü iki ayrı ek altında değerlendirmiştir. Açıklamalarının ilki *Fiilden Ad Türeten Ekler* başlığı altında *-(y)An* eki içindedir: “Geçişli veya geçişsiz tek ve çok heceli fiillerden sıfatlar türeten ve bir işi yapma gösteren ad olarak da kullanılan çok işlek bir sıfat fiil ekidir... Bu ekle *bilinen, bilinmeyen* ‘meçhul’, *birleşen (fiz) bölen, bölünen, çarpan* ‘mazrup’, *düzen* ‘nizam’... gibi bazı matematik, dil, felsefe ve fizik terimleriyle Arapça, Farsça kelimelere karşılık olmak üzere, *bakan* ‘vekil’ *dinleyen* ‘sami’... gibi birtakım adlar da yapılmıştır.” (Korkmaz 2009, 73). Açıklama oldukça açıktır. Yazar, konuya Ergin gibi yaklaşmış ve *düz-* fiilinin *-An* sıfat fiil ekiyle genişletilerek ‘nizam’ anlamında *düzen* teriminin türetildiğini belirtmiştir.

Korkmaz’ın ikinci açıklaması ise yine *Fiilden Ad Türeten Ekler* başlığı altında *-n, -(I)n/-(U)n* eki içindedir: “*-n, -(I)n/-(U)n* eki, çok eskiden beri kullanılagelen işlek bir ektir. Geçişli ve geçişsiz tek ve çift heceli fiil köklerinden adlar, çok seyrek olarak da sıfatlar türetmiştir. Bu türetmelerde ek, fiilin gösterdiği işin ‘sonucu’ veya ‘ürünü olma’ görevini yüklenmiştir. *-n* eki, çatı ekleriyle genişletilmiş fiillere gelmemektedir: *akın, basın, dolan, (yalan-dolan), dizin, düğün, düzen, ekin, esin, gelin, güven, ışın, ... vb*” (Korkmaz 2009, 101). Açıklamasının bu kısmında ise Korkmaz, Banguoğlu gibi *düz* ismini kök kabul etmiştir denilebilir. Bu durumda Korkmaz, aynı sözcüğü iki ayrı ekle ilişkilendirmiştir. Bu eklerin her ikisi de fiile gelen ekler iken *düzen* sözcüğünün kökü bir örnekte isimden (*düz*); bir örnekte de fiilden (*düz-*) türetilmiş görüntüsü vermektedir.

Görüldüğü gibi ‘nizam’ anlamında kullanılan *düzen* sözcüğünün kökü, bazı çalışmalarda isme bazılarında ise doğrudan doğruya fiile dayandırılmıştır. Bu durumda sözcüğün yapı bilgisi açısından araştırılma ihtiyacı oluşmuş bulunmaktadır.

III. Eski Türkçedeki Şekillerin *Düzen* Sözcüğüyle İlgisi

Bağlamın Eski Türkçe döneminde tanıklanan *tüzân* sözcüğüne anlam vermekte yeterli olmadığı yargısını taşıyan Erdal, ilerde daha iyi örnekleri bulunur umuduyla, sözcüğün *tüz* ismiyle ilgisinin zayıf olduğunu şu satırlarla ifade etmektedir: “The connection of *tüzân* with *tüz* ‘straight, flat’ is also tentative; the contexts are quite fragmentary and are quoted here only in the hope that

Turkish Studies

some better ones turn up in the future:]*jurtum tüzän*[(Maitr 26 r 19) and]*ları ymä tüzän koğşak*[(Maitr 179 v2)” (Erdal 1991, 161). Bu açıklamaya göre Erdal, bir *tüz* ismine gitmenin çok kolay olmadığını belirtiyor. Açıklamada geçen bir başka önemli nokta da sözcüğün Eski Uygur sahasında anlaşılmayı güçleştirecek derecede parça parça tanıklanmasıdır. Belirtilenlerden sözcüğe bu hâliyle anlam vermenin güç olduğu çıkarılabilir. Fakat sözcüğün sonundaki ekin fonksiyonu Erdal’a göre açıktır. (Erdal 1991, 162).

Bugün farklı şekillerle de olsa varlığı bazı Türk lehçelerinde tanıklanabilen ‘Ova, düz alan’ anlamındaki *tüzen* sözcüğü (ATS 1999, 191; *tüzöng* şekli için bk. KS 1998, 777) de anlam ve sözcüğe eklenen ek açısından Erdal’ın değindiği sözcükle ilgili görünüyor. Benzeri bir durumun bugün Anadolu sahasında yaşayan ve “Yüksek dağların tepesindeki düzlükler/Dağların az meyilli olan yüzeyleri/İki tepe arasındaki düz yerler, vadi/Ova, kır, düzlük yer” anlamlarındaki *düzen* sözcüğünde de geçerli olduğu ifade edilebilir (DS 1993, 1644). Görüldüğü üzere Erdal’ın *landscape* şeklinde ifade ettiği ve yer şekilleri ismi yapmaya veya bu yer şekillerinin özelliklerini vermeye yarayan +(A)η ekiyle kurulmuş *tüzän* sözcüğü burada gösterilen örneklerde olduğu gibi ayrı bir anlamda Türk coğrafyasında yaşamaktadır.

Sözcüğün son sesinde meydana gelmiş olan ses değişmesinin, günümüzde *deniz*>*deniz* örneğinde olduğu gibi, basit bir ses değişmesi olmadığı açıktır. Nitekim Erdal’ın yine yukarıda verdiği örneği anlattığı ekin içinde Osmanlı sahasından “Kenar, kıyı, uç, sınır, etraf” anlamında gösterdiği *kırañ* (Erdal 1991, 161) sözcüğünün sonundaki *nazal n* sesi, varlığını kayıtlara geçirecek kadar korumuştur denilebilir (TTS 1996b, 2497). Buna koşut bir gelişmenin *tüzän* sözcüğünde de yaşanması beklenirdi. Ama Erdal’ın gösterdiği şeklin halk ağzından yazılı kaynaklara geçmediği görülüyor. Yine yukarıda örneklenen ve bugün ağızlarda yaşayan ‘düzlük yer’ anlamındaki *düzen* sözcüğü de Eski Türkçenin bir hatırası olsa gerektir.

Eski Uygur sahasında tanıklanan sözcüğün Osmanlı sahasında nazal olan son sesinin dış sesi *n*’ye dönerek ‘tertip, nizam, intizam’ anlamında *düzen* hâlini almış olması, hem sözcüklerin barındırdıkları farklı anlamlar açısından hem de yukarıda gösterilen örnekler açısından olası görülüyor.

Eski Türkçe döneminde görülen ve ‘kuvvetlendirme veya çokluk’ anlamları katan bir başka şekil de +^o*n* veya +*An* eki yapıya kattığı anlam göz önünde bulundurulduğunda *düzen* sözcüğüyle ilgili görülmemektedir (ATG 1950, 61, 85, 195, 212; Gabain 2007, 44, 62, 133)¹.

+*An* ekinin yapısına ve yapıya kattığı anlama bir itiraz Hacıeminoğlu’ndan gelmektedir. Hacıeminoğlu’nun ekin birleşik bir yapıdan oluştuğu yönündeki açıklamaları, kökle gövde arasında kurduğu ilgiye ihtiyatlı yaklaşmayı gerektirir denilebilir. Hacıeminoğlu’na göre bu ek üzerinde anlaşmazlıklar vardır. Ona göre bu ek birleşik yapıda olmalı ve eklendiği isimlerden ‘daha güçlü isimler’ türetmeye yarıyor olmalıdır. (krş. Hacıeminoğlu 1996, 14). *Er* sözcüğüyle *eren*² arasında Hacıeminoğlu’na göre neredeyse ‘daha güçlü bir isim olmanın’ ötesinde bir anlam farkı yoktur. Yani neredeyse iki şekil de aynı anlamdadır. Fakat bu kullanımındaki ‘çokluk’ anlamı çoğu dilbilimciye göre kesindir. (Ekin topluluk ismi yapmada veya ‘çokluk’ anlamında kullanılması için bk. Tekin 2000, 102-103; Erdal 1991, 90-92; Erdal 2004, 158-159; EDPT 1972, XII; ATG 1950, 85, 195, 212 veya Gabain 2007, 62). Tüm bunlara dayanarak bu ilginin yukarıda ifade edildiği üzere *düz* ve *düzen* sözcükleri arasındaki anlam farkına bakarak kurulamayacağı ifade edilebilir.

¹ Çevirinin dizininde ve çeviride rastlanan aksaklıktan dolayı eserin orijinali; kolay ulaşılabilir olmasından dolayı da eserin çevirisi iki kaynak olarak birlikte verilmiştir.

² *Eren* sözcüğündeki sıkıntılar bir tarafa Hacıeminoğlu’nun göstermiş olduğu anlam ilgisinin bütün şekillere uygulanması mümkün görünmemektedir. Mesela, ‘oğullaş-’ (?) anlamında *ogl+a-* ve sonra -*n* ekiyle *oglan* sözcüğüne ulaşmak pek olası görülüyor. Bir de Erdal’ın verdiği örnekler Hacıeminoğlu’nun ileri sürdüğü eke dair fonksiyonu açmazla sürüklüyor görüntüsü vermektedir: *tor+an* ‘system of nets’, *öz+än* ‘the innermost parts’ (Erdal 1991, 92).

Turkish Studies

Öyleyse Anadolu sahasında ‘tertip, nizam, intizam’ anlamındaki *düzen* sözcüğünün Eski Türkçe kaynaklarında tanımlanmış olan şekillerden farklı bir yolla ve anlamda türetildiği bu bilgilerin ışığı altında ileri sürülebilir.

IV. Yapı Bilgisi Açısından *düzen* Sözcüğü

Bu açıklamalardan sonra, *düzen* sözcüğünün Eski Türkçe kaynaklardan bağımsız olarak Osmanlı sahasında türetildiği açıklığa kavuşmuştur denilebilir. Öyleyse, sözcüğün daha çok yer şekilleri (landscape) isimleri yapmakta kullanılan +*An* ekiyle çokluk yapmada kullanılan +*An*³ ekinden bağımsız, kendine özgü bir kuruluşla Osmanlı sahasında *nizam* kavramını karşılamak üzere ortaya çıkmış olduğu ifade edilebilir: “Ki nitesi hoş düzmüş anı düzen/Söz içinde gey beklemiştir *düzen*” (TTS 1996a, 1363).

Bu aşamada ‘tertip, nizam, intizam’ anlamındaki şeklin ‘düzenleyen’ anlamındaki *düzen* sözcüğüyle olan ilgisi önemlidir. Burada ‘düzenleyen’ anlamında kullanılan şeklin ‘nizam’ anlamında kullanılmış olamayacağı ifade edilmelidir. Eş-seslilikten kaynaklanan bu anlam karışıklığının giderilmesi ‘nizam’ anlamındaki *düzen* sözcüğünün kökünün belirlenmesinde önemlidir. Bu sebeple isim ve fiil olarak her iki şeklin anlam açısından birbirine olan yakınlığı ele alınmalıdır:

TÜZ I 1. düz: **tüz jer düz yer** (MK III 123); 2. eşit, aynı: **bes ernäk tüz ermäs** beş parmak aynı değildir (MK I 121); **janut berdi ö g d ü l m i s ajdı bu söz / tükäl söz cini ol uquş birlä tüz** Odgurmış şöyle cevap verdi: “Bu kelime, kelimelerden gerçeğe en yakın olanıdır, bu kelime aklın kendisine denktir” (QBH 1812); **bu otlar barca tüz bor birlä icürmis keräk** bu ilaç otların hepsini, şarap ile aynı [oranda] içmek lazım (Räch II 338); **erdämliġ kiři erdini birlä tüz ol** cesur adam, ziynete denktir (TT VII 42j); 3. *mec.* doğru, gerçek, dürüst: **bilgä qağan ermis alp qağan ermis bujuşi jemä bilgä ermis erinç alp ermis erinç beġlari jemä boduni jemä tüz ermis** onlar akıllı kağanlar idiler, onlar cesur kağanlar idiler, onların memurları da aynen akıllı ve cesur idiler, onların idarecileri ve halkı da dürüst idiler (KT 63); **bu ürq tüz ol** bu fal doğrudur (TT VII 293) (Drevne 1969, 602).

TÜZ- I düzene sokmak, düzenlemek, yerleştirmek, halletmek: **beg elin tüzdi** hükümdar kendi ülkesinde düzen sağladı (MK II 9); **jorıq tüzsä bodni begi qlq tüzär / qiliq tüzsä beġlär tözün el süzär** eğer halk [kendini] ahlakını düzenlerse, / hükümdar da [kendini] ahlakını düzenlerse de, mehrametliler ülkeyi [kötülüklerden] temizler (QBK 356g); **islärin tüzgäli** kendi işlerini düzenlemek için (Drevne 1969, 602).

TÜZ- II düzleştirmek, tesviye etmek: **ol jerig tüzdi** o yeri tesviye etti (MK II 9) (Drevne 1969, 602).

Clauson da bu anlam yakınlığını ortaya koyan açıklamalarda bulunmuştur.

tüz (d-) ‘level, flat, even’, with some extended meanings like ‘equal’. S.i.a.m.l.g.; usually as **tüz/tüs**; SW Az., Osm., Tkm. **düz**; the Tkm. forms suggest that Kaş.’s alternative spelling **tüz** is prob. an error, due to the voiced final. **Türkü VIII** (the rulers and ministers were wise and tough) **begleri: yeme: boduni: yeme: tüz ermiş** ‘both their begs and their people were orderly’ *IE 3*: Uyg. VIII ff. (Man. The reading **tüz kerinçsiz** in TT III 66, etc. And some Bud. Texts is an error for **tüzgerinçsiz** q.v.): Bud. **tüz** sometimes translates directly, or via a Chinese translation, Sanskrit *samata* ‘impertiality’, e.g. (a well-disposed merciful mind, a cheerful mind) **tüz köñül** ‘an impertial mind’ (attains knowledge of all the Buddhas) *TT VI 77*; when used to translate a Chinese calendar character **tüz** represents *p’ing* ‘level, even, equal’ (Giles 9,310) *do.* 258 (and note); o.o. *TT V*

³ Küli Çor (İhe-Hüşötü) yazıtında ‘kestane rengi’ anlamında *yägrän* sözcüğü, *yägir* ‘ceylan’ sözcüğünün bu ekle genişletilmiş şeklidir (Tekin 2000, 81).

26, 86 (**tapla:g**); *Suv.* 134, 12 (**arka:**), etc.: Civ. (various ingredients) **tüz ülüş** ‘in equal parts’ *HI* 4, 50, 166; o.o. *do.* 147 (otura:); *TT VII* 42, 1 etc. (uldan): **Xak.** XI **tüz** ‘anything level’ (or ‘equal’; *mustawi(n)*); hence one says **tüz ye:r** ‘level ground’ *Kaş.* I 325; one says **tü:z ye:r** *mawdi* ‘mustawiya’ ‘a level place’ *III* 123; be:ş erçe:k tü:z erme:s ‘the five fingers are not equal’ *I* 128, 8; (all men) **tü:z erme:s** ‘are not equal’ (*laysa ... bi-sawa*) *I* 376, 21; a.o. *I* 433, 7; and see erentüz: **KB kılınçı silig erdi kılkı tüz-e** ‘his conduct was pure and his character equable’ 42 (cf. **tö:z**); (a three-legged stool does not lean over) **üçegü turu tüz** ‘the three (legs) stand level’ 802; **yatgu tüz** ‘he will be lying flat’ 1427; (if a man gets drunk, he becomes mad) **bu telve işi kör kaçan tüz bolur** ‘how can the acts of this mad-man become reasonable (?)’ 2009; XIII (?) *Tef.* **tüz** ‘smooth (ground); straight (road); upright (figure)’ 317; **Xwar.** XIII **düp düz** ‘quite level’ ‘*Ali* 57; XIV **tüz** ‘level’ *Qutb* 198; ‘appropriate’ *MN* 248; ‘equal’ (shares) *Nahc.* 256, 8; **Kom.** XIV **tüz** ‘level; equal; upright; a steppe’ *CCI, CCG; Gr.* 261 (q.v): **Kıp** XV **mustahib** ‘keeping company with one another’ **tüz Tuh.** 32b. 4 (this is prob. One of the places where a Turkish translation of a word, and the next Ar. word, in this case ?*mustawi(n)* have fallen out of the text) (EDPT 1972, 572).

tüz- (**d-**) a V. Homophonous w. **tüz-**; ‘to level, straighten, put in order’, and the like. Survives in SE Türki **tüz-**; SC Uzb. **tuz-**; NW Kırım **tüz-/düz-**; SW Az., Osm., Tkm., **düz-**; other languages use Den. V.s fr. **tüz** like **tüze-** in this sense. See **tüz-** Uyg. VIII ff. Bud. **işlerin tüzgeli** ‘in order to put their affairs in order’ *Hüen-ts.* 151; **Xak.** XI **beg e:lin tüzdi:** *sawwa* ‘l-amiru’l-wilaya’ ‘the beg put his province in order’; and one says **ol ye:rig tüzdi:** ‘he level (*sawwa*) the ground’ (etc.) *Kaş.* II 9 (**tüze:r, tüzme:k**): **KB** (‘Atiq was the first, believing in God and) **köngül til tüz** ‘ordering his mind and tongue’ 51; (one takes the sword and) **bodunug tüz** ‘organizes the people’ 268; o.o. 75 (ünde:-) 93, 146, 877, 2272, 5151 etc.: XIV *Muh. Nazama* (cf. **tüz-**) **tüz-Mel.** 31, 13; *Rif.* 116 (mis-spelt *tür-*): **Çag.** XV ff. **tüz-** (‘with -ü-’)(1) see **töz-**; (2) *saxtan wa arastan* ‘to make, put in order, arrange’; (3) see **tüz-** *San.* 173r. 22 (quotns.): **Xwar.** XIV **tüz-** (and *metri gratia tüzü-*) ‘to arrange, set in order’ *Qutb* 191; ‘to tune’ (a lute) *MN* 22; **Kıp.** XIV **düz-** (‘with front vowel’) *nazama* ‘l-şay’ *İd.* 48; (XV in *Tuh.* 5b. 10 *sawwa* is written in a second hand under **töz-**): **Osm.** XIV ff. **düz-** ‘to arrange, put in order, correct’, etc.; c.i.a.p. *TTS I* 249; *II* 352; *III* 232; *IV* 268 (EDPT 1972, 572-573).

Son olarak Gülensoy’un açıklamaları da iki şekil arasındaki anlam yakınlığını ortaya koymaktadır:

düz ‘1. Düz; eğik ve dik olmayan; 2. Eşit; 3. Ova, Kır’=ET, OT. **Tüz** (DLT)< **ü z** DLT: **tüzer-** ‘düzelmek’; **tüzeş-** ‘düzeltmekte yardım ve yarış etmek’; **tüzlin-, tüzlün-, tüzül-** ‘düzelmek’ **TT.:** DÜZ+(CE/EÇ/EÇLEME/ELME/EL-/ELTİ/ELTİCİ/ELTİCİLİK/EL-TİLME/ ELTİL-/ELTİM/ELTME/ELT-/ELTMEN/EN/ENCE/ENCİ-LİK/ENK/ENLEME/ENLE-/ENLEŞİK/ENLEŞİM/ENLEYİCİ/EN-Tİ/ENLİK/ENLİLİK/ENSİZ/ENSİZLİK/EY/GÜ/GÜLÜ/GÜN/GÜNLÜ/GÜNLÜK/GÜSEL/GÜSÜ Z/LEM/LEME/LE-/LEMSEL/LENME/ LEN-/LEŞME/LEŞ-/LETME/LET-/LÜK/ME/MECE/MECİ/MECİ-LİK) (Gülensoy 2007, 315).

düz- [‘1. Düzenlemek, düzeltmek; 2. Dizmek’=ET, OT. **tüz-** (DLT; *İKPÖ*) (Uyg.: **tüzger-** ‘eşitlemek’/Fakat, **tözger-** ‘aslına, köküne nüfuz etmek’)< **ü z-** **TT.:** DÜZ-(EN/ENEK/EY/LEM/ME/ÜL-) (Gülensoy 2007, 316).

Gülensoy Divan (Divan 1985, 206)’daki şekle dayanarak sözcüğün her iki şeklinin de uzun ünlüye sahip olduğunu ileri sürmüştür. Clauson ise bugünkü Türkmençe şekillere dayanarak Divan’daki uzun şekillerin bir hata olduğunu ifade etmiştir. Böylece her iki şeklin kısa ünlüye sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Clauson’un kıyaslamayla vardığı sonuçlara rağmen Gülensoy’un Divan’daki şekillere dayanarak her iki şeklin uzun olduğuna dair ortaya koyduğu verilerin de isim ve fiil olarak iki şeklin eş-sesli olduğu gerçeğini değiştirmeyeceği ileri sürülebilir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

Bu yüzden yazım özelliklerinin *düzen* sözcüğünün kökünü belirlemede ayırt edici bir özellik olarak kullanılamayacağı açıktır.

Gülensoy'un açıklamalarında dikkati çeken bir başka nokta da *düzen* sözcüğünün kökü olarak hem isim hem de fiil şekillerinin kabul edilmiş olmasıdır. Bir tekrar veya hatanın olmadığını düşünerek Gülensoy'un *düzen* 'tertip, nizam, intizam' sözcüğünün kökünü isim olan *düz* köküne götürdüğünü söyleyebiliriz.⁴ Fakat sözcüğe eklenen *-en* ekinin mahiyeti hakkında tüm bu söylenenlerin aksine devam eden satırlarda bir açıklama bulunmaktadır.

düzenli 'Tertipli, düzenli' < **tü z-en+li** (Gülensoy 2007, 316).

Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere *-en* eki yukarıda söylenildiği gibi isme gelmemiştir. Öyleyse isme gelen şekil, bir başka açıklaması yoksa bir dizim hatasıdır.

Her iki şekil de anlam açısından incelendikten sonra sözcüğün kök olarak hangi sözcükten türemiş olabileceği sorununun ele alınması gerekmektedir. Eğer 'tertip, nizam, intizam' anlamındaki *düzen* sözcüğü *düz-* fiilinden *-An* sıfat-fiil ekiyle türetilmiş olsaydı sözcüğün Eski Türkçede *tüzgen* şeklinde tanımlanması beklenirdi. Bu durum da *düz-* fiilini sözcüğün kökü olarak ileri sürülenler için aşılması gereken bir sorun oluşturmaktadır denilebilir. (Sözcüğü *düz-* fiiliyle ilişkilendirmesi hakkında bk. Sevortyan 1980, 312)⁵

'Nizam' anlamında kullanılan *düzen* sözcüğünün 'düzenleyen'den çok 'düzenlenen'le ilgili olduğu da bir başka özellik olarak dikkatlere sunulabilir. Şöyle ki *nizam* kavramı 'düzenleyen'den çok 'düzenlenen'in içinde bulunduğu durumu, keyfiyeti anlatmak için kullanılır. Sözcüğü 'nizam' anlamında ilk defa kullananlar eşyanın düzenleyicisinden çok eşyanın kendisinden hareket etmiş olmalarıdır. Bu anlamda *düzen* 'nizam' sözcüğünün *düz-* fiiliyle ilgisi, yukarıda da ifade edildiği üzere, eş-seslilikten öteye gitmemelidir. (*tüz* ve *tüz-* sözcüklerinin eş-sesli olmasıyla ilgili bk. EDPT 1972, 571-572).

Bu konuda ileri sürülebilecek bir başka hususiyet de sıfat-fiil ekiyle kurulmuş kalıcı isimlerin taşımış olduğu 'türetildikleri fiil kökünün belirttiği işte etkin olma, o işi bizzat gerçekleştiriyor olma' anlamı *düzen* sözcüğünde gözlemlenmemektedir. Kalıcı isim bile olsalar bu isimler (*bakan* 'nazır', *çarpan* 'mazrup', *kalan* 'fark', *tamlanan* 'muzaf', *cankurtaran* gibi örnekler için bk. Korkmaz 2009, 73-74) türetildikleri kökte belirtilen işi bizzat yapar durumdadırlar. Ama 'tertip, nizam, intizam' anlamındaki *düzen* sözcüğü için bu durum söz konusu değildir.

Bu durumda *düzen* sözcüğü *düz-* fiilinden *-An* sıfat fiil ekiyle türetilmediği ileri sürülebilir. Buna göre bu sözcük farklı bir şekilden farklı bir yolla türetilmiş olmalıdır. Burada *düz* isminden *+A-* ekiyle türetilmiş ve 'düzenle-, düzleştir-' anlamına gelecek *düze-* fiilinin varlığı sorununun Anadolu sahası için aşılması ihtiyacı doğmaktadır (Eski Türkçe şekiller için bk. Gabain 2007, 48; Erdal 1991, 418-429). *Düz* isminden *+A-* ekiyle kurulmuş *tüze-* şekli Anadolu sahasının dışındaki bazı lehçelerde yaşamasına karşın Anadolu sahasında bu şekli karşılamak için *düz-* fiili kullanılmaktadır (EDPT 1972, 572). Bu anlamda *tüze-* şeklinin *düz-* fiilinin kullanım sıklığını aşmış Anadolu sahasında kullanım alanına çıkamadığı söylenebilir. Fakat Anadolu sahasında, *düz+e-t-* ve *düz+e-l-* gibi bazı kalıplaşarak donmuş şekillerde bu yapıyı belirlemek mümkündür. Yine bu şekillere ek olarak belki bu fiil değil ama bu fiilden türetilmiş bir ismin varlığı Anadolu ağızlarında şu şekilde belirlenmiştir: "İçine katık konularak sarılmış yufka ekmeği" anlamındaki

⁴ Gülensoy'un fiilden türemiş olarak verdiği şeklin 'düzenleyen'; isimden türemiş olarak verdiği şeklin de 'tertip, nizam, intizam' anlamındaki sözcükler olması gerekmektedir. Her ikisinin 'tertip, düzen, intizam' anlamında kullanılması tekrardan kaynaklanan bir hatayı gösterir. Hata yapılmadıysa isimden türeyen şekil de 'düzenleyen' anlamına gelebileceği için bu yargıya varılmıştır.

⁵ Sevortyan, dizin bölümünde sözcüğü *düz* ismiyle (dizim hatası olmalı), sözlüğün içinde ise *düz-* fiiliyle ilişkilendirmiştir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

*düzemeç*⁶ ismi *düze-* fiilinin fiilden isim yapım eki *-meç* ile genişletilmiş şeklidir (DS 1993, 1644). Yukarıda ifade edilen kalıplaşmış şekiller ve çok nadir de olsa ağızlardaki bu durum, *düz-* fiilinin Anadolu sahasındaki özel durumuna rağmen, *düz+e-* şeklinin Anadolu sahasında sözcük yapılarında görev aldığını göstermektedir. Böylece *düzen* isminin ilk başlarda, *yığ-* fiilinden *yığın*, *ek-* fiilinden *ekin* örneklerinde olduğu gibi, ‘düzenlenmiş nesnelere’ anlamında *düze-* fiilinden *-n* fiilden isim yapım ekiyle türetilmiş bir şekil olabileceği ileri sürülebilir (Eski Türkçe şekiller için bk. Gabain 2007, 54; Erdal 1991, 300-308).

Farklı bir yapıyla kullanım alanına çıkmış olan sözcük zaman içinde yeni bir anlam kazanmış olmalıdır. Bu anlam olayının da bir anda ortaya çıktığı düşünülemez. Yazılı kaynaklarda tanımlanmadan önceki dönemde *yığın*, *ekin* örneklerinde olduğu gibi, *düzen* sözcüğü ‘düzenlenmiş nesnelere’ anlamında kullanılmış olmalıdır. Daha sonra anlam genişlemesi olayıyla sözcük, ifade ettiği ‘bu düzenlenmiş eşyanın içinde bulunduğu keyfiyeti, durumu’ anlatmak için kullanılmış olmalıdır (Anlam genişlemesi örnekleri için Aksan 1998, 214; Aksan 2006, 90-91, 135). Böylece sözcüğün ‘nizam, intizam, tertip’ anlamını yüklemek için gerekli süreç tamamlanmış olmalıdır. Bugün hâlâ Anadolu ağızlarında sözcüğün “Eşya, ev eşyası/Ufak tefek öteberi/Çeyiz” gibi anlamlarda kullanılması bu iddiayı güçlendiren bir veri olarak ileri sürülebilir (DS 1993, 1644-1645). Öyle ki anılan bu eşyaların hepsi özellikle *çeyiz* gelişi güzel hazırlanmaz veya kullanılmaz. Bu eşyanın kendi içinde bir tertibi, nizamı, düzeni vardır. Eşyanın sahip olduğu bu özelliğin sözcüğe aktarılmasıyla yukarıda da ifade edildiği gibi yeni anlam için süreç tamamlanmış olmalıdır. Öyleyse bu anlatılanlara göre, sözcüğün anlam genişlemesiyle ‘düzenlenmiş eşya’nın yanında ‘bu eşyanın içinde bulunduğu durum’u yani ‘tertip, nizam, intizam’ı da karşılamak için kullanılmış olabileceği ileri sürülebilir. Böylece sözcüğün anlam genişlemesiyle yeni bir anlam kazandığı söylenebilir.

V. Sonuç

1. ‘Nizam’ ve ‘düzenleyen’ anlamlarına gelen *düzen* sözcüklerinin yapı bilgisi açısından kuruluşları birbirinden farklıdır. Bugün kaynaklarda birbirinden farklı şekillerde türetilmiş olarak gösterilen ‘nizam’ anlamındaki *düzen* ismi *düz* isimden, *+e-* isimden fiil yapım (*yaş*’tan *yaşa-* gibi) ve onun üstüne *-n* fiilden isim yapım eki (*yığ-*’tan *yığın* gibi) getirilerek türetilmiş olduğu bu veriler ışığı altında ileri sürülebilir.

2. Ergin’in ileri sürdüğü şekil doğru olsaydı sözcüğün en azından Eski Türkçede veya bugünkü lehçelerin herhangi birinde ‘nizam’ anlamında *tüzgen* şeklinde görülmesi beklenirdi.

3. Bu konuda ileri sürülebilecek bir başka hususiyet de sıfat-fiil ekiyle kurulmuş kalıcı isimlerin taşımış olduğu ‘etkin olma, o işi bizzat kendilerinin yapıyor olması’ anlamları *düzen* sözcüğünde gözlemlenmemektedir. Yani sözcük Ergin’in açıklamasına göre kök-gövde uyumsuzluğu taşımaktadır.

4. *Düz* ve *düz-* eş-sesli yapılar olmaları sebebiyle yazım özellikleri bu iki şekli birbirinden ayırt etmede bir ölçü olarak kullanılamaz (EDPT 1972, 572-573).

5. Eski Türkçe dönemindeki *+Aη* ekiyle *düzen* ‘nizam’ sözcüğünün ilgili olmadığı ileri sürülebilir.

6. Eski Türkçe dönemindeki *+Aη* eki gibi *+An* ekiyle de incelediğimiz şeklin bir ilişkisi yoktur denebilir.

7. Bu şekiller gibi *-An* sıfat fiil ekinin de sözcüğün kuruluşunda rol oynamadığı söylenebilir.

⁶ *Yufka ekmeğinden* bir ad aktarması yaşanmış olmalıdır.

8. Bu şeklin var olabilmesi için gerekli olan *tüze-* fiilinin sözcük kuruluşlarına katılmasının önündeki engel +A- ekinin Eski Türkçeden bu yana zengin örnekler meydana getirmesi gösterilerek ortadan kaldırılabilir. Ayrıca bu fiilin Anadolu sahası dışındaki lehçelerde kullanılmasının yanı sıra, Anadolu’da kalıplaşmış da olsa *düz* isminden türetilmiş *düzet-* ve *düzel-* gibi fiillerin bünyesinde kullanılması ve Anadolu ağızlarında yaşayan *düzemeç* şekli, çok zayıf da olsa, bu ekle kurulmuş fiil şeklinin varlığına tanık gösterilebilir.

9. *akın, basın, düğün, esin, tütün* örneklerinde⁷ görüldüğü gibi *-n* ekinin yukarıdaki *düze-* fiiline eklenerek ‘düzenlenmiş nesnelere, eşyalar’ anlamında *düzen* isminin kuruluşunu tamamladığı ileri sürülebilir.

10. Son olarak ‘düzenlenmiş nesnelere’ anlamında kullanım alanına girmiş olan sözcük ‘bu düzenlenmiş eşyanın içinde bulunduğu keyfiyeti, durumu’ belirtmek üzere bir anlam genişlemesine uğrayarak ‘tertip, nizam, intizam’ anlamlarında kullanılmış olmalıdır.

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

- AKSAN Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C III, Ankara, 1998.
- AKSAN Doğan, *Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)*, Ankara, 2006.
- ATG 1950 GABAIN A. von, *Alttürkische Grammatik*, 1950.
- ATS 1999 NASKALİ Emine Gürsoy, Muvaffak Duranlı, *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara, 1999.
- BANGUOĞLU Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 528, Ankara, 1990.
- DİVAN 1985 KAŞGARLI Mahmut *Türk Şiveleri Lügati (Divanü lügat-it-Türk): İnceleme, tenkitli metin, İngilizce tercüme, dizinler*, Mahmud el-Kaşgari; Robert Dankoff, James Kelly; yayl. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, III. Kısım, Cambridge: Harvard Üniversitesi, 1985.
- DREVNE 1969 *Drevnetyurskiy slovar' / Redaktor' V. M. Nadelyeva [ve başk]*, Leningrad: Nauka , 1969.
- DS 1993 TDK, *Derleme Sözlüğü IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/4, Ankara, 1993.
- EDPT 1972 CLAUSON Sir Gerard, *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.
- ERDAL Marcel, *Old Turkic Word Formation*, Vol. I-II, Wiesbaden, 1991.
- ERDAL Marcel, *A Grammar Of Old Turkic*, Leiden-Brill, 2004.
- ERGİN Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 1977.
- GABAIN A. von, *Eski Türkçenin Grameri*, Çev: Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları: 532, Ankara, 2007.
- GÜLENSOY Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 911, Ankara, 2007.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 638, Ankara, 1996.

⁷ Son dönemde ‘şiiir’ anlamında *dizin* sözcüğünün Korkmazgil tarafından önerilmesi ilgi çekicidir (Türk 2010, 556-557).

-
- KORKMAZ Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2009.
- KS 1998 TDK, *Kırgız Sözlüğü*, C: II, Türk Dil Kurumu Yayınları: 93, Ankara, 1998.
- SEVORTYAN E. V., *Etimologičeskiy slovar' Tyukskih yazıkov*, Moskva: Izdatel'stvo Nauka, 1980.
- TEKİN Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara, 2000.
- TÜRK Hatem (2011), *Hasan Hüseyin Korkmazgil'in Hayatı, Edebî Kişiliği Ve Eserleri Üzerine Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- TTS 1996a TDK, *Tarama Sözlüğü II*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 212/II, Ankara, 1996.
- TTS 1996b TDK, *Tarama Sözlüğü IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 212/IV, Ankara, 1996.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011